

FARAO

DAVE BOOTS

SETI I

KUNST EN KONINGSCHAP
VAN EEN VAN EGYPTES GROOTSTE FARAO'S

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, het De Gijsselaar-Hintzenfonds en het Fonds voor de Geld- en Effectenhandel.

Omslagbeeld: Uitsnede van een reliëf uit Seti's graftombe (beschilderd kalksteen, ca. 1285 v.Chr., collectie Ägyptisches Museum und Papyrussammlung Berlin), met op de achtergrond een tekening van Henry Salt, waarop een reliëf is te zien uit de voorkamer van Seti's graf (aquarel, 1817, collectie British Museum Londen). *Foto's: Wikimedia Commons.*

Ontwerp omslag en binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 94 6456 164 7
e-ISBN 978 94 6456 165 4
NUR 683

© 2023 D. Boots / 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

INHOUD

INLEIDING	7
DANKWOORD	10
1 HET NIEUWE RIJK	12
1.1 Egypte in vogelvlucht	15
1.2 Rijkdom en revolutie	18
1.3 De orde hersteld	22
1.4 Een nieuw koningshuis	25
1.5 Opgebrande glorie	30
2 FARAO SETI I	36
2.1 Seti's stamboom	38
2.2 Kort maar krachtig	41
2.3 Oorlog en vrede	47
2.4 Kabinet van de koning	52
2.5 Met naam en toenaam	56
2.6 Mens en mummie	60
3 EEN WOUD VAN ZUILEN	64
3.1 Het huis van Amon-Ra	66
3.2 De kroon van Karnak	69
3.3 Stripboek in steen	75
4 EGYPTES MOOISTE TEMPEL	80
4.1 Stad van oudsten	83
4.2 Nationaal pantheon	87
4.3 Zeldzaam gedetailleerd	92
4.4 Drie opvallende elementen	97
5 ONDERAARDS GRAFFALEIS	102
5.1 Een dal vol koningsgraven	105
5.2 Gangen, trappen en kamers	108
5.3 Ongeëvenaarde kleurenpracht	112
5.4 Een ongelukkige ontdekking	117
5.5 Moderne belangstelling	122

6	NOG MEER MONUMENTEN	126
6.1	Voor goden en generaties	129
6.2	Albasten grafcocon	133
6.3	Seti in hartje Rome	137
6.4	Stenen paspop	140
7	SETI ANNO NU	144
7.1	Een bescheiden receptie	147
7.2	Seti en de Lage Landen	151
8	BIJLAGEN	156
1	Geografische benamingen	158
2	Seti's entourage	161
3	Seti in Nederlandse collecties	164
	NOTEN	170
	GERAADPLEEGDE BRONNEN	194
	REGISTER	199

INLEIDING

Wie over de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden dwaalt, kan gemakkelijk overweldigd worden door de enorme hoeveelheid tentoongestelde objecten daar. Er zijn prachtig beschilderde mummiekisten te zien, manshoge standbeelden, reliëfblokken vol met hiërogliefen, vellen papyrus en verschillende mummies. Veel aandacht gaat in de regel uit naar deze topstukken en naar de kleine tempel in de entreehal, maar in de museumzalen zijn ook voorwerpen te vinden die doorgaans minder aandacht krijgen. Een van deze objecten in de figuurlijke schaduw is een reliëfplaat die ergens halverwege de Egyptische afdeling aan de muur hangt, tussen een vitrine vol met godenbeeldjes en (in de zaal erna) de mummies en de mummiekisten.¹ De steen is aan de bovenkant behoorlijk verweerd, maar aan de onderkant zijn de inscripties nog goed te zien. Er staan drie regels met hiërogliefen op en twee figuren, waarvan eentje een kroon op het hoofd heeft. Een farao dus, maar welke farao? Wie is de koning die op dit reliëf² staat afgebeeld? Voor het antwoord hoeft u niet ver te zoeken, want zijn naam staat opgetekend in de hiërogliefen én vermeld op het informatiebordje. De koning in kwestie heet Seti I.

De naam Seti is lang niet zo bekend als Toetanchamon of Cleopatra. Zo enorm als de aandacht voor de twee laatstgenoemden is, zo bescheiden is het plekje dat Seti in veel boeken is toebedeeld. Maar dat plekje in de luwte betekent niet dat er over deze farao niets te zeggen valt, integendeel! Wist u bijvoorbeeld dat Seti een van de ontzagwekkendste constructies van heel Egypte heeft laten bouwen? En dat de reliëfs in zijn tempels tot de mooiste van Egypte worden gerekend? Wist u dat hij een van Egyptes grootste veldheren was? En dat zijn mummie wordt geroemd als de knapste van allemaal?

Wist u dat zijn persoon een belangrijke rol speelde in een van de grootste Hollywood-films die ooit is gemaakt? En dat zijn naam op een van de drukste pleinen van Rome prijkt? Wist u dat zijn graftombe wordt beschouwd als een van de fraaiste monumenten van heel Egypte? En dat Seti anders dan de meeste andere farao's van geboorte geen prins was, maar een gewone burgerjongen? Eenmaal gekroond bleek hij zich echter prima van zijn koninklijke taken te kwijten, beter nog zelfs dan menig geboren farao voor of na hem. Zijn bewind betekende voor het land een periode van stabiliteit na een paar onrustige decennia. Egypte deed internationaal weer mee en de kunsten bloeiden. Seti I is vanwege dit alles zelfs omschreven als 'truly one of the greatest of all pharaohs',³ een van de grootste van alle oud-Egyptische koningen.

Mijn interesse in het oude Egypte is ontstaan toen ik op de basisschool een film over de ontdekking van het graf van Toetanchamon zag. Gebiologeerd heb ik destijds zitten kijken naar de zoektocht van Howard Carter, de eerste traptrede en de kamers vol met goud. Dit blijft natuurlijk een fascinerende geschiedenis, hoe vaak het ook wordt verteld, maar als ik heel eerlijk ben voelt het inmiddels ook wel eens een beetje uitgemolken als ik voor de zoveelste keer de naam van Toetanchamon zie langskomen. Het oude Egypte en de latere herontdekking van de farao's hebben zoveel meer te bieden dan alleen 'King Tut', Carter, Cleopatra, Nefertiti en de piramides. Toch zijn het vooral de bekende namen die steeds weer terugkeren als middelpunt van boeken en documentaires, en blijven veel andere personen en onderwerpen onderbelicht. Zo bleek er een paar jaar terug, toen ik iets wilde lezen over Seti I en online naar een boek over hem zocht, opvallend weinig te vinden. Er was informatie genoeg over hem, maar

Tussen de mummies, papyrusrollen en grote stenen standbeelden in het Leidse oudheidkundig museum hangt deze reliëfplaat van farao Seti I ergens halverwege de Egyptische afdeling aan de muur. De gezichten van de koning en de godin tegenover hem zijn flink beschadigd, maar de hoge kwaliteit van het stuk is nog steeds goed te zien (kalksteen, ca. 1285 v.Chr., collectie RMO Leiden). Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

die was behoorlijk versnipperd: een hoofdstuk over zijn mummie in het ene boek, aandacht voor zijn tempels in een ander boek, een losse catalogus over zijn graf, stukjes tekst over zijn familie in diverse publicaties... Het was er allemaal wel, maar één alomvattend en toegankelijk boek met Seti als hoofdonderwerp kwam ik niet tegen.⁴ Daarop besloot ik om het dan zelf maar te proberen, met het boek dat u nu in handen heeft als resultaat!

Dit boek is geen biografie of chronologische verhandeling over Seti I en zijn tijd, maar bestaat uit verschillende hoofdstukken die tot op zekere hoogte ieder op zichzelf staan, waardoor elk aspect van Seti een eigen plekje heeft gekregen. Onder de titel 'Het Nieuwe Rijk' wordt om te beginnen de tijd van Seti geschetst, zowel de roerige jaren voor zijn bewind als het Egypte onder zijn opvolgers. In 'Farao Seti I' staat de farao als persoon en heerser centraal, met onder meer aandacht voor zijn familie en zijn koningschap. Het hoofdstuk 'Een woud van zuilen' gaat over de enorme zuilenzaal die hij heeft laten bouwen in Karnak, en in 'Egyptes mooiste tempel' wordt zijn gevierde heiligdom in het Egyptische bedevaartsoord Abydos besproken. 'Onderaards grafpaleis' gaat over zijn kleurrijke graftombe en in het hoofdstuk 'Nog meer monumenten' worden vier andere, wat kleinere kunstwerken van de farao uitgelicht. In 'Seti anno nu' wordt besproken hoe de koning in bescheiden

mate voortleeft in het heden en het hoofdstuk 'Bijlagen' tot slot bevat een lijst met plaats- en streeknamen uit Seti's tijd, een overzicht van de mannen uit zijn entourage en een catalogus van aan Seti gerelateerde objecten in Nederlandse collecties.

Een van de objecten in de laatste bijlage is de eerdergenoemde reliëfplaat in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Zo op het oog misschien geen spectaculair stuk, maar zoals u zult zien gaat achter de man op die steen genoeg interessants schuil voor een heel boek. Want wie was Seti eigenlijk? Hoe kwam zijn familie op de troon? Wat maakt zijn monumenten zoveel mooier dan die van zijn zoon? Waar werd zijn mummie gevonden, en hoe raakte die van zijn vader verzeild bij de Niagarawatervallen in Amerika? Wat staat er op de muren van zijn grote zuilenzaal? En wat maakt het plafond van zijn graftombe zo bijzonder? Het antwoord op deze en nog veel meer vragen vindt u in dit boek. Van de kolossale Karnak-tempel tot de lievelingskaas van een belangrijke hoveling en van kleine grafbeeldjes in Nederland tot een ruimterots ergens bij Jupiter – het komt allemaal aan bod. Had u ooit gedacht dat er zoveel te vertellen viel over die onopvallende figuur op dat wat vergeten reliëf? Ik wens u veel leesplezier!

Dave Boots

DANKWOORD

Dit boek zou er nooit zijn gekomen zonder de hulp van verschillende mensen. Alvorens hen specifiek te bedanken wil ik echter een kort algemeen woord van dank én hulde uitspreken voor de mensen die de afgelopen ruim twee eeuwen het oude Egypte hebben ontrokken aan de vergetelheid. Dankzij een keur aan schatgravers, kopiïsten, egyptologen, historici en onderzoekers zijn de farao's, de oude Egyptenaren en hun tombes en tempels tegenwoordig zo bekend, en dankzij de ettelijke boeken en artikelen waarmee zij het oude Egypte voor de wereld beschikbaar hebben gemaakt, kan iedereen – leken als ondergetekende inclusief – nu kennis nemen van de wonderen van deze fascinerende beschaving. Door hun werk heb ik alle informatie over Seti bijeen kunnen sprokkelen die nodig was om in eigen woorden nóg een boek aan al die publicaties toe te kunnen voegen. Dank daarvoor!

Het eerste specifieke woord van dank is voor één egyptoloog in het bijzonder: Huub Pragt, zonder wie dit boek er waarschijnlijk nooit zou zijn gekomen. Hij heeft de verschillende hoofdstukken nagelezen, waar nodig fouten gecorrigeerd en gedurende het schrijven kon ik hem altijd mailen met vragen over bijvoorbeeld een reliëf in Karnak of over de hiërogliefen van Seti's namen. Beste Huub, dank je wel!

Voorts wil ik *Archeologie Magazine* bedanken, en dan met name hoofdredacteur Lou Lichtenberg, die verschillende keren een artikel van mij in het blad heeft geplaatst en me daarmee een geweldig opstapje heeft geboden voor dit boek. Uiteraard ook een heel groot woord van dank voor uitgeverij Walburg Pers, die het boek zo prachtig heeft uitgegeven, en vooral ook dank aan redacteur Anja van Leusden, die positief op mijn ingestuurde manuscript reageerde, de tekst heeft nagelezen en me op de nodige verbeterpuntjes wees. Zonder haar toewijding, hulp

bij vragen rond de totstandkoming van het boek, en misschien ook wel durf, was mijn manuscript waarschijnlijk voor altijd een tekstverwerkingsbestand of een pdf gebleven. Heel erg bedankt! En in het verlengde hiervan ook hartelijk dank aan bureauredacteur Floor Appelman, eindredacteur Yulia Knol en vormgever Margreet van de Burgt, voor respectievelijk alle regelwerk rond de productie, de zorgvuldige eindredactie en de fraaie vormgeving. Stuk voor stuk hebben zij dit boek mede mogelijk gemaakt!

Verder wil ik conservator Daniel Soliman van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) bedanken, voor het nalezen en aanvullen van bijlage 3 van het boek, voor het beantwoorden van enkele vragen dienaangaande en voor het opzoeken en opsturen van foto's van objecten uit de Leidse collectie. Ook dank aan oud-conservator Lara Weiss, voor het opsturen van een foto van de graftombe van Seti's dochter prinses Tia, en aan Erik van Rosmalen, voor het maken van foto's van enkele prenten uit de RMO-bibliotheek. Zelf ben ik nog nooit in Egypte geweest en daardoor was ik voor de foto's grotendeels afhankelijk van de generositeit van anderen. Ik wil hen hier graag allemaal noemen en bedanken, aangezien zij het boek letterlijk en figuurlijk kleur hebben gegeven. Om te beginnen Jan Koek, van de egyptologische stichting Mehen. Zonder de vele fraaie foto's die hij me heeft toegestuurd, waaronder een paar heel bijzondere platen, zou dit boek er nu een stuk kariger hebben uitgezien. Datzelfde geldt zeker ook voor fotograaf Hans Schoens, die me niet alleen verschillende mooie foto's uit zijn archief opstuurde, maar ook de door hemzelf minutieus getekende plattegronden van de tempels van Karnak, Koerna en Abydos beschikbaar stelde. Samen hebben Jan Koek en Hans Schoens ongeveer de helft van alle afbeeldingen in het boek geleverd. Heel erg veel dank daarvoor! Ook

DANKWOORD

dank aan Peter Lundström, voor de fraai uitgeschreven hiërogliefen van Seti's vijf namen, aan Chris Naunton, voor de twee foto's van Seti's albasten sarcofaag, en aan Dan Lorti, voor de foto van Seti's obelisk. Daarnaast wil ik Laura Seitter van het Walters Art Museum in Baltimore, het Metropolitan Museum of Art in New York, Anja van Lerberghe van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, Wendy Boham van het Nationaal Museum van Wereldculturen, Giulia Fornaciari van Factum Arte en Peter Brand van het Karnak Great Hypostyle Hall Project hier graag noemen, evenals Wikimedia-fotografen Gary Todd, Marsupium, Irene Soto Marín, Mark Fischer, Rawpixel en de New York Public Library. Dankzij de foto's die zij beschikbaar hebben gesteld is mijn boek wat afbeeldingen betreft zo rijk en gevarieerd geworden. Dank jullie wel!

Voor het completeren van de informatie in het boek wil ik de volgende mensen bedanken: Alexandra Maurer van het Antikenmuseum in het Zwitserse Basel (voor het toesturen van het exacte bezoekersaantal van de *Scanning Sethos*-tentoonstelling en voor het opsturen van een foto van de geretoucheerde replica van Seti's graftombe), publicist over sterrenkunde Govert Schilling (voor zijn duiding bij alle jargon inzake de Seti-planetoïde), Willem van Haarlem van het Allard Pierson (voor informatie over de Seti-shabti in het Amsterdamse museum), verzamelaar vb (voor informatie over de Seti-stukken in de Collection vb en voor het opsturen van de foto van het offerkopje), archeologe en kunsthandelaar Mieke Zilverberg (voor haar korte toelichting bij het verzamelen van Egyptische oudheden in Nederland), egyptoloog en filmkenner Hans van den Berg (voor informatie over Seti in kleinere Exodus-films) en schrijfster René De Mila (voor het toezenden van haar roman die niet meer in druk is). Dankzij hen is het me gelukt om de informatie over Seti zo volledig mogelijk te krijgen. Bedankt!

Ook wil ik Wouter van Wingerden en Roos de Bruyn van het Genootschap Onze Taal bedanken, die een stukje van het manuscript lazen, een positief

oordeel velden over mijn schrijfstijl en me daarmee beter beslagen ten ijs lieten komen toen ik de tekst mei 2022 opstuurde naar de uitgever. Dank ook aan Carly Misset van de Westerkerk in Enkhuizen, voor het nalezen en verbeteren van de aanvraagtekst voor subsidiefondsen. En over die fondsen gesproken: ook voor hen uiteraard een woord van dank. Want zonder de financiële steun van het Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, het De Gijsselaar-Hintzenfonds en het Fonds voor de Geld- en Effectenhandel zou dit boek er wellicht niet zijn geweest, in ieder geval niet in de prachtige uitvoering waarin het uiteindelijk is verschenen. Dank jullie wel!

Een meer algemeen woord van dank wil ik nog richten aan de Enkhuizer Kabelkrant, waar ik alweer zo'n veertien jaar terug mijn eerste voorzichtige stapjes met schrijven mocht zetten, en aan IVN West-Friesland, waar ik iets korter geleden met een honderdtal persberichten verdere schrijfmeters heb kunnen maken. Ook wil ik Carla, Bertus, Diana, John, Saskia, Emiel en Ruby van de vroegere hertenkamp in Enkhuizen bedanken, voor hun coulance al die keren dat ik meer bezig was met stukjes schrijven en foto's maken dan met het uitmesten van de hokken. En in het verlengde hiervan wil ik ook Nanda en Bontje graag even noemen, die mij het zelfvertrouwen gaven dat nodig was voor een groot project als dit. Heel erg bedankt!

Tot slot wil ik hier een groot woord van dank uitspreken voor mijn broer Niels, voor onze reis naar de *Scanning Sethos*-tentoonstelling in Zwitserland, maar vooral ook voor zijn steun en toeverlaat en voor onze goeie gesprekken. Op zo'n broer kun je bouwen! En last but not least wil ik vooral ook mijn ouders heel erg bedanken. Zij zijn er altijd voor me en hebben me altijd in alles gesteund. En ook niet onbelangrijk: aan hun kringlooptochtjes dank ik een groot deel van mijn verzameling Egypte-boeken, waarmee de cirkel van dit dankwoord rond is. Lieve mama en papa, dank jullie wel!

Dave Boots
Enkhuizen, juni 2023

‘De tempels van de goden en godinnen [...] waren vervallen tot ruïnes, hun schrijnen waren bouwvallig geworden en veranderd in heuvels overwoekerd met distels, hun heiligdommen waren onherkenbaar geworden, hun kapellen waren tot een voetpad geworden.’

RESTAURATIESTÈLE VAN TOETANCHAMON,
REGELS 6 EN 7¹

1

Seti leefde en regeerde in een periode die onder egyptologen bekendstaat als het Nieuwe Rijk. In deze eeuwen (ca. 1550-1070 v.Chr.) kwam het oude Egypte tot zijn grootste bloei, met beroemde farao's als Achnaton, Toetanchamon en Ramses II. Er werden kolosale tempels opgericht en grote ondergrondse graftombes uitgehouwen, en het land wist uit te groeien tot een imperium, met rijkdommen die van heinde en verre naar de Nijl kwamen. Maar het was ook een tijd waarin het land te maken kreeg met een revolutie en tot tweemaal toe met de installatie van een nieuw koningshuis. In een tijdsgewricht dat vijf eeuwen en drie dynastieën omspant beleefde Egypte eerst opkomst, macht en grote bloei, gevolgd door terugval, verwarring en heropleving, en tot slot hernieuwde glorie, afkalving en ondergang. In dit theater van het Nieuwe Rijk regeerde Seti kort na de rommelige jaren die volgden op de religieuze omwenteling van Achnaton, aan de vooravond van het zo bejubelde bewind van zijn zoon Ramses – een historisch decor dat een eigen introductiehoofdstuk verdient.

In het Nieuwe Rijk bulkte Egypte van het goud, dat onder meer werd gebruikt voor juwelen zoals dit diadeem (goud, ingelegd met glas en kornaliën, circa 1450 v.Chr., collectie Metropolitan Museum of Art New York). Foto: The Metropolitan Museum of Art, New York.

HET NIEUWE RIJK

De drie piramides van Gizeh. Ze behoren tot de bekendste monumenten van de wereld en staan als enige van de klassieke Zeven Wereldwonderen nog overeind. Deze immense graftombes waren al in de tijd van Seti meer dan duizend jaar oud.
Foto: Hans Schoens.